

ЕКОНОМІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ НАПРИКІНЦІ ХІХ—НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Поява революційно-демократичної преси на західноукраїнських землях відноситься до кінця 70-х років ХІХ ст. Вона була викликана до життя конкретними соціально-економічними умовами розвитку Галичини, Буковини і Закарпаття, тією складною обстановкою, яка вела до зубожіння післяреформеного селянства, до його диференціації і розорення. Після реформи 1848 р. в Австрії, як і в Росії після 1861 р., селянство залишилось, за визначенням В. І. Леніна, «нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало»¹.

Залишені в спадщину післяреформеному селянству «індемнізаційні», «пропінанційні», «сервітутні» платежі разом з капіталістичним гнітом немилосердно давили на нього, викликали соціальний протест проти старих і нових форм експлуатації. 70-ті й особливо 80-ті роки ХІХ ст. ознаменувались першими виступами робітників Львова, Борислава, Дрогобича, які привели до створення сприятливих умов для проникнення визвольних ідей з Росії і Заходу. В Галичині виникають перші революційно-демократичні видання, тісно зв'язані з науковою діяльністю і боротьбою О. С. Терлецького (1850—1902), І. Я. Франка (1856—1916) і М. І. Павлика (1853—1916). Це були журнали «Друг», «Громадський друг», «Дзвін», «Молот», «Світ», видання «Дрібної бібліотеки», газета «Ргаса» та ін.

За змістом і ідейною спрямованістю ці видання були виразниками передової в ті часи суспільно-економічної думки українського народу. Вони пройшли складний і суперечливий шлях еволюції від абстрактно-словесного народолюбства до показу революційної боротьби пролетаріату Росії і України за здійснення своїх економічних і політичних вимог. Показуючи соціальну спрямованість творів передових російських письменників і вчених, проголошуючи історичну необхідність ліквідації капіталістичного ладу, знайомлячи своїх читачів з деякими положеннями марксистської економічної теорії, вони відіграли важливу роль в історії революційного руху не лише в Галичині, а й на всій Україні.

Важливе місце у видавничій діяльності західноукраїнських революційних демократів займали економічні праці, в яких розглядалось становище трудящего селянства і промислових робітників, критикувались теорії буржуазно-поміщицьких ідеологів у політичній економії, захищались окремі положення економічної теорії К. Маркса від викривлень і фальсифікацій, розкривалась реакційна суть концепцій українських буржуазних націоналістів. Популяризуючи деякі важливі сторони марксистської економічної теорії, революційні демократи намагалися показати політичну економію як науку і викрити вульгарну політекономію, в якій вони бачили захисницю капіталістичних порядків.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

«У нас вся наука,— писав з гіркотою Терлецький,— є чисто метафізичною. Замість наукового аналізу фактів стану народного господарства, замість критичного обґрунтування причин теперішнього його економічного розладу... наші економісти взяли на себе дешеву і вигідну роль моралізаторів»².

З цією думкою О. Терлецького збігалася думка І. Франка. Він був одним з перших українських вчених, які високо оцінили роль марксистської політичної економії у визвольній боротьбі трудящих. З кінця 70-х років він почав посилено цікавитись «Капіталом» К. Маркса, вважаючи цю працю найкращим економічним твором, в якому дано «яскравий перегляд того, як розвивалася капіталістична продукція»³.

В 1879 р. І. Франко написав підручник політичної економії «Основи суспільної економії», який не дійшов до нас в своєму початковому вигляді. Про його зміст можна судити з виданої в 1883 р. Науковим товариством ім. Шевченка брошури «Розмова про гроші і скарби», в якій теорія виникнення грошей, їх суть і функції при капіталізмі подавалась автором до певної міри з позицій теорії трудової вартості К. Маркса.

Про надзвичайно великий інтерес, виявлений І. Франком до політичної економії, вважаючи, що вона «безперечно, найважливіша з усіх наук»⁴, свідчить його велика стаття «Про соціалізм», яку він у своїй автобіографії називає «Катехізис економічного соціалізму». Вона була написана з метою популяризації соціалістичного вчення, але, на жаль, вийшла в світ лише через десять років після смерті автора.

М. Павлик — активний співробітник і редактор однієї з перших робітничих газет на західноукраїнських землях «Ргаса» — в 1878 р. написав ряд статей, в яких до певної міри спирався на вчення К. Маркса про працю, товар, капітал. Особливо цікава в цьому плані стаття «Деякі слова про працю», на змісті якої видно було вплив «Капіталу» К. Маркса. А в шостому номері цієї ж газети за 1883 р. в некролозі «Карл Маркс» М. Павлик зробив спробу показати, що джерелом капіталу є додаткова вартість, походження якої, за його словами, зв'язане з тим, що капіталістичний підприємець привласнює неоплачену працю робітників.

Найбільш ранньою соціально-економічною працею О. Терлецького була брошура «Москвофіли і народовці в 70-х рр.», видана у Львові в 1874 р. В ній вперше були піддані критиці прихильники поміщицько-клерикального і буржуазно-ліберального напрямків в західноукраїнській суспільно-економічній думці, які вороже ставилися до вирішення аграрного питання, загравали з австрійською буржуазією і польськими поміщиками, прагнули підмінити соціально-економічну боротьбу трудящих просвітительською роботою. Говорячи про буржуазно-ліберальних народовців, Терлецький відмічав, що незрозуміло, чому вони називають себе «народною партією», через що вони так сердито «огризаяться» з москвофільською партією. Їх «світогляд в такій же мірі вузький, в такій же мірі обмежений»⁵,— підкреслював він, як і у москвофілів.

В 1874 р. О. Терлецькому вдалось видати велику статтю «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці», в якій він піддав гострій критиці українських буржуазно-націоналістичних ідеологів. Останні хотіли відвернути трудящих від проблем соціально-економічного характеру, від вирішення яких залежало майбутнє західноукраїнського селянина. «Він землі не має,— заявляв Терлецький,— він хліба не має, він

² О. Терлецький. Лихва на Буковині, «Молот», 1878, стор. 133.

³ І. Франко. Доповнення до «Основ суспільної економії». Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 219.

⁴ І. Франко. Лист до Ольги Рошкевич від 20 вересня 1878 р. Твори в двадцяти томах, т. 20, стор. 42.

⁵ О. Терлецький. Москвофіли й народовці в 70-х рр. Львів, 1874, стор. 41.

просвіти не має...»⁶ Головними і нерозв'язаними, на його думку, лишаються найпекучіші соціально-економічні проблеми.

Дуже цінною економічною працею, написаною О. Терлецьким і опублікованою в журналі «Світ», який в 1881 р. почали видавати І. Франко та М. Павлик, була стаття «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах». Ця стаття, як і все ідейне спрямування революційно-демократичного журналу «Світ», була зв'язана з прагненням покласти в основу соціально-економічних питань, що ждали свого вирішення, ідеї соціалізму, черпаючи їх з творів К. Маркса і Ф. Енгельса. На всьому змісті статті Терлецького видно вплив «Капіталу» К. Маркса.

На основі фактичного матеріалу в статті показано, що капіталістичному ладу властиві серйозні протиріччя, поглиблення яких буде означати дальше посилення протилежності класових інтересів між буржуазією і пролетаріатом. Терлецький висловлював правильну думку про те, що капіталізм нещадний до праці і становища трудящих. Визначаючи заробітки австрійських робітників, він підкреслював, що в Австрії «на тридцять зле платних робітників приходиться один добре платний» в той час як «70% робітницької людності не може потреб своїх нормальних заспокоїти»⁷.

У згаданій статті український революціонер-демократ О. Терлецький відверто виражав симпатії до робітників, вчорашніх селян, які стали об'єктом капіталістичної експлуатації. Застосування машин на капіталістичних підприємствах, твердив він, веде до збільшення робочого дня, до падіння ціни праці (в «ціну праці» він вкладав поняття «вартості робочої сили»), до інтенсифікації праці, до зростання безробіття. З застосуванням машин, писав він далі, стає можливим використання жіночої і дитячої праці.

Заслуга О. Терлецького і в тому, що він звернув увагу на прагнення капіталістів поряд з вивозом товарів вивозити капітал в інші країни. Він бачив в економічних кризах, особливо в світовій економічній кризі 1873 р., результати протиріч капіталістичного виробництва. Хоч О. Терлецький глибоко і не розумів дійсних причин, які викликали економічні кризи, заслуга його в тому, що він правильно підмітив згубні наслідки кризи — руйнування продуктивних сил, погіршення становища робітничого класу і селянства.

В 1878 р. в журналі «Молот» була вміщена соціально-економічна стаття О. Терлецького «Лихва на Буковині» як відповідь на книжку буржуазного професора політичної економії Чернівецького університету Ю. Платтера «Der Wucher in der Bucowina».

В своїй статті Терлецький розвінчував морально-психологічну концепцію, яку захищав Платтер, про причини економічного занепаду селянських мас, яка зв'язувалась з їх нібито «природною» схильністю до лінощів, пияцтва, відсутності турботи про завтрашній день тощо. Розвінчуючи ці вигадки, Терлецький писав, що причини нестатків і бідності народних мас лежать не в надуманих «психологічних факторах», а в існуючому засобі виробництва, в характері його виробничих відносин. «...Не в духовних хибах треба шукати джерела хиб економічних, — писав Терлецький, — а якраз навідворість — економічна нужда нерозлучно і конечно веде з собою і моральний і духовний упадок народу»⁸.

Заслугою Терлецького було те, що процес розвитку капіталізму він зв'язував з запеклою конкурентною боротьбою великих і дрібних підприємств. У цю боротьбу, твердив він, неминуче втягується сільсько-господарське виробництво, дрібний товаровиробник. Базуючись на за-

⁶ О. Терлецький. Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці. «Правда», 1874, № 18, стор. 762.

⁷ О. Терлецький. Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в останніх часах, «Світ», 1881, № 4, стор. 76, 77.

⁸ О. Терлецький. Лихва на Буковині, стор. 135.

кономірностях суспільного розвитку, він заявляв, що селянин з своїм «дрібним господарством... не може витримати конкуренції і мусить пропадати, як пропадає дрібний ремісник в промисловій продукції, бо продукує він і менше, і дорожче, і гірше»⁹.

У невеликій статті немає можливості показати всю багатогранність економічної проблематики, яка знайшла своє відображення у видавничій діяльності М. Павлика і особливо І. Франка. Головна тема їхніх праць — становище трудового селянства, яке зазнавало подвійного гніту — пережитків кріпацтва і капіталізму.

В 1878 р. у журналі «Громадський друг», в редагуванні і виданні якого М. Павлик займав провідне місце, було опубліковано ряд його статей. В них розкривалась картина соціального і економічного пригнічення селян та робітників, показувалась реакційна роль церкви, яка, за словами Павлика, «вихоплює в робітників з рук все, що вони зароблять». Його роботи, особливо в журналі «Народ», у виданні якого Павлик брав активну участь, популяризували важливі положення теорії К. Маркса про джерела капіталістичного нагромадження, захищали право трудящих розпоряджатись створеними їх працею матеріальними благами, заперечувалось твердження буржуазних економістів і соціологів про вічність капіталістичних порядків.

Заслуга М. Павлика полягала не лише в тому, що він був автором багатьох соціально-економічних статей, які популяризували майбутній лад — соціалізм — і критикували капіталістичні порядки та духовенство. Як редактор і видавець революційно-демократичних видань в Галичині він сприяв публікації багатьох економічних праць І. Франка, а також статей Г. В. Плеханова і П. Л. Тучапського. Останні в 1896—1897 рр. писали про страйки робітників у Росії, які проходили під керівництвом ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» («Життя і слово», т. 5 за 1896 р., т. 6 за 1897 р.). Саме це видання вперше в Галичині назвало на своїх сторінках ім'я В. І. Леніна. У примітці до статті Г. В. Плеханова «Робітницький і революційний рух в Росії» І. Франко писав, що разом з керівниками «Союзу боротьби» Ванеєвим, Кржижановським, Старковим та ін. був арештований «адвокат Ульянов (брат повішеного в 1887 р.)»¹⁰. А опублікована в «Житті і слові» стаття П. Тучапського — активного члена Київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — «Нові факти робітничого руху в Росії» прямо перекликала з статтею М. Павлика про страйкову боротьбу в Росії, яка, на жаль, не була опублікована¹¹. Стаття Павлика включала ряд прикладів боротьби робітників в Росії, які були взяті ним із статей Г. Плеханова і П. Тучапського.

Найвидатнішу роль у видавничій діяльності західноукраїнських революційних демократів відіграв І. Франко. Його перу належать сотні статей, окремо видані брошури, монографії соціально-економічного змісту. Вони були опубліковані переважно в революційно-демократичній пресі, а також у виданнях Наукового товариства ім. Шевченка, «Дрібної бібліотеки», «Просвіти» і в ряді австрійських, польських, російських журналів та газет.

У 1887 р. прогресивний польський журнал «Przegląd społeczny» — «Суспільний огляд», який видавався Болеславом Вислоухом (він вчився в Петербурзькому технологічному інституті і підтримував зв'язок з Г. В. Плехановим), опублікував велику працю І. Франка «Земельна власність в Галичині». В 1913 р. ця праця була перекладена автором на українську мову і в 1914 р. надрукована в збірнику «В наймах

⁹ О. Терлецький. Лихва на Буковині, стор. 144.

¹⁰ Г. В. (Г. В. Плеханов). Робітницький і революційний рух в Росії, «Життя і слово», 1896, т. V, стор. 125. Примітка.

¹¹ Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, ф. 663. оп. 1, з. 23.

у сусідів». А в 1915 р. вона побачила світ в авторизованому перекладі на російську мову у журналі «Украинская жизнь» (№ 1, 2, 5, 6—7). У цій статті український революціонер-демократ показував розвиток аграрних відносин в Галичині, відстоював ідею націоналізації землі, доводив необхідність передачі її трудовому народу. Правда, в ній автор допустив окремі помилки, навіяні його дрібнобуржуазними та реформістськими ілюзіями.

Серед праць, в яких йшлося про економічне і соціальне становище селянства, критикувались пережитки кріпосництва, показувались нові капіталістичні форми пригнічення, були такі, як «Еміграція галицьких селян» (віденський часопис «Arbeiter Zeitung», 1892, № 43), «Еміграційні агенти в Галичині» (тижневик «Die Zeit», 1896, № 115), «Що то була панщина» («Громадський голос», 1897, № 9—10), «Знесення панщини в Галичині» («Громадський голос», 1898, № 13), «Галицька індемнізація» («Діло», 1882, № 68—71) та ін. Частину цих праць Франко пізніше включив до збірника «В наймах у сусідів».

У 1898 р. Франко опублікував монографію «Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині», в якій різко виступив проти пережитків кріпацтва в економіці західноукраїнських земель, правильно стверджував, що лише боротьба селян примусила пануючі класи Австрії в 1848 р. піти на скасування кріпосного права.

Неабиякі творчі і видавничі здібності І. Франка особливо наглядно виявились в галицьких революційно-демократичних виданнях, в яких він надрукував значну кількість соціально-економічних статей. В них І. Франко розвінчував капіталізм, популяризував деякі положення марксистської економічної теорії, критикував багато концепцій буржуазної політичної економії. Великої уваги з цього погляду заслуговувала праця Франка «Критичні письма про галицьку інтелігенцію» («Молот», 1878). В ній принципіально і гостро критикувалась буржуазна демократія, викривався буржуазний лібералізм, підкреслювалась вирішальна роль народних мас в історичному розвитку суспільства, показувалась зростаюча ненависть трудящих до своїх гнобителів.

Велика заслуга І. Франка, який був разом з М. Павликом редактором журналу «Молот», полягала в тому, що в журналі звучав заклик до класового єднання трудящих. Як інтернаціоналісти Франко і Павлик не протиставляли демократичну культуру українського народу демократичній культурі російського та інших народів, правильно розуміли, що в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. «Розуміється, — говорилося у журналі, — держава московська, її жандарми та чиновники і їх гніт на всяку свободну думку — одно діло, а література російська з Гоголями, Белінськими, Тургенєвими, Добролюбовими, Писарєвими, Щаповими, Решетніковими та Некрасовими — зовсім друге діло»¹².

Слід відмітити, що праці І. Франка, в яких характеризувалось становище робітників при капіталізмі, відбивали передові на той час ідеї, були великим досягненням української революційно-демократичної економічної думки. Опубліковані І. Франком статті «Зарібки і життя львівського зецера» (1878), «Промислові робітники в східній Галичині і їх плата р. 1870» (1881), «Робітники і трудівники» (1879), «Чого хоче «Галицька робітнича громада?», «Про працю» (1881), брошури «Редакція «Правди» в боротьбі з вітряками» (1879), «Розмова про гроші і скарби» (1883) та інші дали можливість українській економічній думці зайняти помітне місце в суспільній думці українського народу в цілому.

¹² «Молот», 1878, стор. 212.

Не лише як автори, але і як редактори і видавці Франко і Павлик намагались показати, що паразитизм пануючих класів капіталістичного суспільства набрав великих розмірів, аналізували економічні і соціальні наслідки застосування машин, використання жіночої та дитячої праці на капіталістичних підприємствах, виступали за ліквідацію економічної і політичної нерівності між чоловіком і жінкою в капіталістичному суспільстві. Особливо велику роль відіграли журнали «Дзвін», «Молот», «Світ», «Народ», «Життя і слово». У цих журналах також критикувався формальний, показний характер буржуазної демократії, яка поставила законодавчі органи влади, суди, поліцію на захист інтересів існуючих класів.

Західноукраїнські революційні демократи в роботах, які ними видавались, прагнули довести, що капіталістичний лад не вічний, заміна його неминуча. Аналізуючи зростаючі протиріччя між класом експлуататорів і експлуатованих, вони йшли до переконання, що соціалізм не може утвердитись інакше, як шляхом революційного повалення капіталізму, відводячи при цьому все більшу роль боротьбі робітників. Найбільша заслуга в цьому належала І. Франку. В написаній і виданій ним великій праці «Мислі о еволюції в історії людськості» («Світ», 1881—1882 рр.) захищались ідеї закономірності суспільного розвитку, проти чого виступала буржуазно-поміщицька історіографія. В самому капіталістичному способі виробництва Франко розрізняв умови, які, за його словами, привчають робітників «до дружності, до спільного ділання і товаришування, до спільної і неустрашимої боротьби»¹³.

З такою думкою Франка погоджувався О. Терлецький, який в статті «Боротьба партії і робітничий рух в Австрії» («Вольное слово», Женева, 1882, № 43) висловлював свої переконання про зростаючу революційну свідомість робітників у боротьбі за здійснення своїх економічних і соціальних вимог.

Видана в 1903 р. в Коломиї праця І. Франка «Що таке поступ?» свідчила про матеріалістичні тенденції в його суспільно-економічних поглядах, про вплив на них марксистської економічної теорії. В праці розвивались ідеї про загострення антагоністичних протиріч при капіталізмі, про поляризацію сил, що борються: пролетаріату і буржуазії. Правда, Франко не був до кінця послідовним у своїх поглядах, допускав окремі помилкові положення. Але в нього постійно брав верх революційний демократизм, прагнення бути виразником класових інтересів трудового селянства, особливо тієї його частини, що пролетаризувалась, а також робітників, вчорашніх селян, які стали об'єктом капіталістичної експлуатації.

Ряд економічних праць Франко видав з метою піддати критиці буржуазно-ліберальні, буржуазно-націоналістичні та інші вульгарні концепції в політичній економії. Особливий інтерес щодо цього має його стаття-рецензія «Нова повість Е. Золя «Fécondité», в якій показувались переваги майбутнього суспільного ладу — соціалізму, в прихід якого Франко завжди вірив. У цій статті він гостро і принципово критикував людиноненависницьку апологетичну «теорію» Мальтуса, яку він вважав помилковою і ненауковою.

В статті «Ukraine irredenta» («Україна невизволена») Франко відверто виступив проти буржуазно-націоналістичної орієнтації Ю. Бачинського, направленої на відрив України від Росії. Ненавидячи царське самодержавство, різко виступаючи проти нього, Франко в той же час боровся за зміцнення дружби і співробітництва українського народу з демократичними силами російського народу, відстоював спільний

¹³ І. Франко. Мислі о еволюції в історії людськості. Твори в двадцяти томах, т. 19, стор. 108.

розвиток продуктивних сил України і Росії, оскільки, за його словами, відокремлення України від Росії при федеральному устрої останньої недоцільне. «Звісно, термін «політична самостійність»,— підкреслював він,— не треба розуміти зараз як цілковитий сепаратизм від Росії, як konieczність створення окремої української держави. Політична самостійність можлива і в зв'язку з Росією, при федеральнім її устрою. До такого устрою пруть власне факти економічного життя...»¹⁴

Франко з великою увагою стежив за боротьбою російського пролетаріату за свої економічні і політичні права. Він захоплювався мужністю і стійкістю петроградських та московських робітників у революційному 1905 році, зв'язував з боротьбою російського пролетаріату можливість соціального і національного визволення українського народу. В цьому зв'язку характерна пройнята революційним пафосом боротьби стаття «Одвертий лист до галицько-української молодіжі» («Літературно-науковий вісник», т. 30, 1905).

У нашій статті висвітлена лише частина економічної проблематики, яка характеризує західноукраїнських революційних демократів, особливо Франка, не лише як авторів економічних праць, але й як редакторів і видавців. Своєю великою і невтомною роботою в цьому напрямку вони сприяли зближенню інтересів трудящих різних народів, виступали як пропагандисти ідеї дружби і братства між ними, виховували ненависть до гнобителів. Своїми економічними роботами вони підготовляли ґрунт для сприйняття трудящими Галичини, Буковини, Закарпаття, а також України ідей марксизму-ленінізму, об'єктивно готували їх до свідомої боротьби за новий суспільний лад — соціалізм.

MIRONOV V. L.

ECONOMIC PROBLEMS IN PUBLISHING ACTIVITY OF THE WEST-UKRAINIAN REVOLUTIONARY DEMOKRATS AT THE CLOSE OF XIX — TO THE BEGINNING OF XX cc.

Summary

The role of the West-Ukrainian revolutionary democrats as publishers, editors, and authors of series of magazines and works of social-economic content is shown.

It is underlined in conclusion that O. S. Terletskii, I. Ya. Franko and M. I. Pavlyk helped by their publishing and author's activity to working people acquaintance with the Russian proletariat's struggle under the rule of „The League of Struggle for the Emancipation of the Working Class“ founded by V. I. Lenin.

They helped to the penetration of the revolutionary Marxist-Leninist ideas to the West-Ukrainian lands.

¹⁴ І. Франко. *Ukraina irredenta*. «Життя і слово», 1895, кн. VI, стор. 482—483.